

Magistritöö Pakri rootslaste kaebustest Karl XI-le

"Ma tunnen end kui taksojuht, kes on aastaid taksot sõitnud, kuid kes alles nüüd sai load." Sellise mõttega lõpetas Aivar Põldvee oma magistrikaadi kaitsmise protseduuri käesoleva aasta 28. aprillil. Kes on kursoris A. Põldvee juba pea paarikümne aasta jooksul ilmunud kooli-, kiriku- ja laiemalt kultuuriajaloolaste teaduslike artiklite ja uurimustega, on kindlasti imestanud, et sellise kvalifikatsiooniga ajaloolasel seni veel teaduskraad puudus. Ehk olid takistavateks asjaoludeks A. Põldvee liigne põhjalikkus ja/või arvukad ühiskondlikud kohustused.

A. Põldvee poolt Tartu Ülikooli magistrikomisjonile esitatud väitekirja teemaks oli "Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas". Dissertatsiooni aluseks olnud uurimus on ilmunud Keilas 2001. aastal Harjumaa Muuseumi toimetiste sarjas "Harjumaa uurimusi", nr. 4.

Käsitletavale teemale lähenes A. Põldvee nii agraar-, õigus-, kultuuri- kui ka mentaliteediajaloolisest aspektist, mis omakorda on tihedalt põimunud viimastel aastatel meil ja meie omaaegsel emamaal Rootsis aktualiseerunud provintsiipoliitika, talupoegade pärisorjusest vabastamise korralduse mõistmise ning kroonu- ja eramõisate talupoegade õigusliku asendi probleematikaga. Puudutatud on veel ka asustus- ja sõjaajaloolist tahku. Konkreetsemalt oli A. Põldvee uurimisobjektiks vabade rootsi talupoegade ehk rannarootslaste õiguslik seisund pärisoriste eesti talupoegade kõrval 17. sajandil, mainitud vabaduse järk-järguline kitsenemine ja võitlus vabaduse alalhoidmise eest 1680. aastate keskel.

Kõhkluseta võib kinnitada, et Eesti rannarootslaste uurimise historiograafia on ulatuslik ja soliidne. Mainigem siinkohal Carl Russwurm, Paul Johanseni ja Evald Blumfeldti meie ajaloo- teaduse klassikasse kuuluvaid töid. Samuti on lähemalt uuritud mõne piirkonna rannarootslasi, nagu varem on Pakri saartest kirjutanud Per Söderbäck, Hiiumaa rootslaste võitlusest oma õiguste ja vabaduste eest 17. sajandil Jakob Koit ning Vormsi ja Noarootsi rootslastest Arnold Soom. Kindlasti on kõige otsesemat ja äratuntavamat mõju A. Põldvee tööle avaldanud A. Soomi artikkel 17. sajandi Laoküla ja Pallaste rootsi vabatalupoegadest.

Allikaline baas 17. sajandi Pakri rootslaste

teema uurimiseks on igati rikkalik, isegi harvaesinevalt kompaktna, kuna Harju-Madise ja Risti kihelkonna rootslaste poolt Stockholmi esitatud kaebuste uurimiseks viidi läbi põhjalik juurdlus. Selleks moodustatud uurimiskomisjoni (tegutses Tallinnas Toompea lossis 1684. aasta detsembrist 1685. aasta aprillini) materjalid – mahukas protokoll ja selle juurde kuuluvad lisad – on hoiul Roots Riigiarhiivis Stockholmis (Livonica II, vol 498:I). Sekundaarset seonduvat ainekst leidub Livonica II kollektsiooni teisteski aktides, aga ka tänases Rahvusarhiivi Ajalooarhiivis Tartus (fond 1). Hinnatav on, et A. Põldvee on ajaloolise tausta avamiseks kasutanud vakuraamatuid Kammerkolleegiumi nn. *baltiska fogderäkenskaper*'i kollektsioonist, samuti Eestimaa reduktsioonikomisjoni materjale. Autorile ei ole tundmatud ka Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivis leiduvad Padise mõisa vakuraamatud. Rootslaste tõstatatud süüdistusi kirikuõpetaja Gabriel Herlini vastu on A. Põldvee käsitlenud Eestimaa konsistooriumi materjalide põhjal. Rikkalikku informatsiooni pakkuvast Eestimaa kindralkuberneri arhiivi palvekirjade ehk supliikide kogust on ta vaadanud ainult aastaid 1684–1685. Samas on siinkirjutaja rutiinse lugemise korras tutvunud kindralkuberneri kantseleisse laekunud supliikidega kuni 17. saj. keskpaigani ja teab leiduvat nende hulgas rannarootsi talupoegade kaebusi seoses oma õiguste ja vabaduste piiramise, koormiste tõusu ja muuga. Samuti võiks tulevikus huvipakkuvat lisa otsida Harju meeskohtu arhiivist. Kuid üldiselt on A. Põldvee kasutanud rikkalikult arhiivianest ning sidunud seejuures oskuslikult ja asjatundlikult omavahel varasemad uurimused ja arhiiviallikad.

Nagu mainitud, on A. Põldvee uurimuse keskseks teemaks Harju-Madise ja Risti kihelkonna rootsi talupoegade võitlus oma õiguste ja vabaduste eest 17. sajandil, keskendudes esmajoones 1684. aasta sündmustele, kui Laoküla, Suur-Pakri ja Väike-Pakri rootslased olid ühise delegatsioonina kuningliku majesteedi ees Stockholmis, mille tulemusel kuningas lasi nende probleemide uurimiseks moodustada komisjoni. Selleks ajaks "kuhjunud" probleemide mõistmiseks läks A. Põldvee ajas tagasi 14. sajandisse ja tutvustas protsessi n.ö. ajaloolisi juuri. Rootsi asustus Pakri piirkonnas sai alguse 13. sajandil ja rootslaste asumine Eesti rannikualadele kestis 16. sajandini. Suur-Pakri ja Laoküla rootslaste õigus oma maale põhines 1345. aastal sõlmitud maaostulepingul, milles keskseks õiguslikuks terminiks on nn. Roots'i õigus. Väike-Pakrilt analoogilist maaostulepingut teada ei ole. Erinevalt eesti talupoegadest säilitasid rannarootslased keskajal isikliku vaba-

duse. Eesti ala Rootsi riigi koosseisu minekuga süvenes tendents teha rootslastestki pärisorjad. Protsessi kiirendasid piirkonnas läbi viidud läänistused, kusjuures uued läänihärrad ei olnud huvitatud vabade rootsi talupoegade sotsiaalse kihi säilimisest. Rootsised otsisid toetust esmalt Tallinnast, seejärel Stockholmist. Eestlastega juba assimileeruv Laokülas rõhutati teadlikult oma rootsi identiteeti. Samuti võib rääkida n.-ö. normi ja tegelikkuse igavesest vastuolust. Ühelt poolt Karl XI reformid, eelkõige mõisate reduktsioon, tõstasid riigimõisate talupoegade pärisorjusest vabastamise küsimuse. Teiselt poolt lähenes rannarootslaste õiguslik asend jõuliselt pärisoriste eesti talupoegade omale. Huvitavamaks muudab küsimuse asjaolu, et lokaalsete arengute taustaks on laiemad riiklikud protsessid. Rääkida saab erinevatest integratsiooni ja unifitseerimise püüdlustest (unifitseerimine allutamise varjundiga).

Varasemate uurijate töodes on toodud peamiseks põhjuseks 1684. aasta palvekirjade aktsioonile rannarootslaste pärisorjadeks muutumine (Põldvee õnnestunud väljendi kohaselt eestistumine). Sama täheldab ka A. Põldvee, kuid teeb seejuures olulise sisulise täienduse. Nimelt kasutasid rannarootslased ära Karl XI soovi laiendada Rootsi rannikupiirkondades levinud mereväeteenistuskohustust (*båtsmanshåll*) Eesti rannikualal. Enne kui asjaga kaasa minna, seadsid rootsi talupojad eeltingimuseks oma vanade privileegide kinnitamise. Võimud selle lubaduse andsid ja see tegelikult vallandaski 1684. aastal kaebekirjade aktsiooni. Lisaks mereväeteenistuse kohustuse esiletoomisele on kahtlemata oluline autori poolt esmapilgul ehk isegi liiga rõhutatult esile toodud rannarootslaste mure rootsi keele vähese kasutamise üle kirikus, mis viis vastuoludeni pastor Gabriel Herliniga. Kultuurilooliselt on oluline, et viidatud konfliktisituatsiooni lahendamisel tõi G. Herlin kasutusele väite, et ta on 1683.–1684. aasta talvel õpetanud oma majas 50 eesti ja rootsi poissi. Lapsi lugema õpetas ta koos oma naisevenna Bengt Gottfried Forseliusega. Siit aga edasi tulevad suured edusammud meie 17. saj. lõpu rahvahariduses, mis teadaolevalt on A. Põldvee uurimishuvi keskmes.

Siinkirjutaja, olles oponendi rollis, tõstas ka mõningaid sisulisi küsimusi. Kas töö pealkirja teine pool "Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas" on õigustatud ja ühilduv pealkirja esimese osaga? Areng vabatalupoja seisusest pärisorjuse suunas toimus 16.–17. sajandi jooksul. 1684. aasta kaebusteaktsioon ja sellele järgnenud arutelud komisjonis paljuski vaid fikseerisid aja jooksul juhtunu. Võimalik, et pealkirja osad oleks pidanud

olema vastupidises järjekorras. Kui aga muutuste aja all pidada silmas 1680. aastate reforme, siis need puudutasid nii Rootsi riiki kui ka ülemereprovinste. Seega ei peegelda pealkiri oponendi arvates päris täpselt töö sisu. Liiatigi on töö ise palju laiahaardelisem, kui pealkiri seda lubab eeldada.

A. Põldvee töös on kaalukal kohal õigusajalooline aspekt. Kuid paratamatult kerkib siin laiem küsimus talupoegade kaebeõigusest. Samuti talupoegade juriidilistest teadmistest ja kuidas talupoegade kaebused kõrgestiharitud riigiametniku silmade jaoks vastuvõetavalt paberile said. Kas oli talupoegadel endil piisavalt teadmisi ja oskusi või aitas neid mõni kohapealne nurgaadvokaat, seesama Stockholmis? Võimalikest abimeestest dissertant töös kirjutab. Siit võib aga edasi küsida, miks mindi Stockholm? Kas ainult palvekirja esitamiseks ja oma õiguste saamiseks? Samas tundub, et talupoja mõttekäik oli õigustatud, sest saavutati eesmärk ja keskvõimud kutsusidki ellu komisjoni nende kaebuste uurimiseks. Aga võib-olla on selle taga varjus ka küsimus: keda rannarootsi talupoeg luges oma härraks? Samas tasub mees pidada sedagi, et Pakri rootslased ei olnud 17. saj. lõpus ainsad Eestimaalt pealinna kaebama sõitjad.

Korduvalt on töös juttu pärisorjuse probleemist ja selle kaotamise ideest seoses Karl XI reduktsiooniga. Selles osas on huvipakkuva diskussiooni (taas)algatanud Aleksander Loit, kellega on kas nõustunud, mõõndustega nõustunud või mitte nõustunud. Oponendile jäi aga arusaamatuks, kas A. Põldvee toetab A. Loidi seisukohta või mitte. Kuid tuldagu seda arutelu taustana silmas pidades hoopis selle protsessi juurde, kuidas eestirootslaste õigusseisundit lähendati pärisoriste eesti talupoegade omale, ja küsitagu hoopis, miks Rootsi keskvõim pikema perspektiivi poliitikat silmas pidades ei rakendanud rannarootslasi kui rahvuskaaslast emamaa ja provintsi integreerimise ja unifitseerimise, kohaliku aadli nõrgestamise, rüütelkonna omavalitsusliku võimu murdmise ja n.-ö. Rootsi administratiivse ja haldusmodeli rakendamise vankri ette? Miks ei kasutatud neid rannarootslasi ära? Varasemas kirjanduses on näiteks seostatud soome kolonistide toomist Põhja-Eestisse aadlivastase aktsiooniga. Miks oli vaja tuua väljast koloniste, kui kohapeal oli juba olemas sobilik sotsiaalne grupp? Eesti ja rootsi talupoegade kõrvuti elamise taustal mainib A. Põldvee küll, et rannarootslaste õigusliku eriseisundi ja sellest tuleneva vabadusiha tegi eriti kardetavaks oht nakatada eesti talupoegi (lk. 38).

Dissertatsioon on palju juttu rannarootslaste vabadustest ja õigustest ning nende teisenemisest

muutuvas ajas, seda kahtlemata õigustatult. Kõnelevad allikateski esmajoones eestirootsi talupojad, vastaspool saab vähem sõna. Samas on tunne, et mõisapoolne aspekt jääb seejuures liiga nõrgaks. Võimalike kõrvalepõigete juures oleks võinud olla ka ekskurss soomerootslaste juurde, nende õiguslike olude ja soome talupoegadega võrdluse juurde. Ja üldse, miks räägitakse nii meil kui ka Soomes ajaloolises kontekstis ainult rannarootslas-test? Miks ei toimunud kolonisatsiooni sisemaale? Soomes seletatakse seda mitte soome asustuse olemasoluga, vaid looduslike ja kliimatiliste tingimustega. Samas on soomerootslased ajalooliselt olnud soomlastest kehvemal majandusjärjel.

Nii nagu igas põhjalikus väitekirjas, esineb A. Põldveegi töös mõningaid faktivigu ja kergemaid komistusi, nagu ka arhiiviallikate tõlgendamise probleeme ja otseseid tõlkevigu, mida siinkohal üle kordama ei hakka. Samuti ei taha dissertandile ette heita Rootsi Riigiarhiivis hoitavate Liivimaa donatsioonikontori materjalide mittekasutamist, ehkki just need dokumendid oleksid andnud täiendava pildi dissertatsiooni ühe keskse kuju Hans Wartmanni valduste kujunemisest 16. saj. teisel poolel Hiiu-, Harju- ja Virumaal. Teadaolevalt on Jakob Koit koostanud Liivimaa donatsioonikontori materjalidest andmebaasi, mille publitseerimise pikk teekond pole veel kahjuks lõppenud. Seni on aga vastavad andmed jätkuvalt Rootsi Riigiarhiivi omand ja huvilisel tuleks info kättesaamiseks originaalallikatega tohutut vaeva näha.

Arvamuse kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et A. Põldvee poolt käsitletud teema ei ole meie historiograafias küll uudne, kuid käesoleva töö puhul on oluline, et Pakri rootslaste Karl XI-le esitatud kaebekirjade aktsiooni teema on saanud uue sisu ja lahenduse. Varasemad uurijad ei ole tähele pannud, et pealinna sõidu ja kuningale kaebamise tegelik esilekutsuja oli riigivõimude plaan allutada eestirootslased mereväeteenistuse kohustusele, millega nõustumise eeltingimuseks seadsid talupojad oma vanade õiguste kinnitamise. Ometi oli tulemuseks, et rannarootslaste sotsiaalne eriseisund ei leidnud selgelt määratlemist, ning olles küll ühelt poolt isiklikult vabad, ei jäänud nad kõrvale koormiste kasvust. Hinnatav on töösse oskuslikult põimitud rootsi talupoegade võitlus oma keele säilimise eest, mida loeti isikliku vabaduse kõrval teiseks tähtsaks identiteedi aluseks. Ehkki tõstatatud uurimisküsimused on suunatud kitsale piirkonnale, on neid käsitletud laiemas kontekstis. A. Põldvee käsituslaad on intelligentne ja töö peegeldab kirjutaja erudeeritust.

Enn Küng

Palju uut teavet, kuid mitte selgitusi Baltikumi saatuse kohta

Magnus Ilmjärv. *Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period Mid-1920's to Annexation in 1940.* *Studia baltica stockholmiensia* 34. Tallinn, 2004, 592 lk.

Magnus Ilmjärve väitekirja temaatika on pakkunud suurt ja mitmekesiselt huvi Balti riikides, Balti pagulaste seas, baltisakslaste ja erinevate uurijate hulgas ning eri maades, eriti aga Soomes, kus on selle ala suurim uurijaskond väljaspool Balti riike. Niisiis sobis väitekirja hästi Soomes kaitsmiseks. Enamiku selle ala uurimuste seast eristub ta oma hõlmava tervikkuse poolest. Teos ei piirdu ühe Balti riigi uurimisega, vaid käsitleb kõiki kolme korraga.

Tegu on erakordselt mahuka ja mitmekülgse tööga. Rohkem kui 550 leheküljel uuritakse Eesti, Läti ja Leedu arengut 1920-ndate algusest kuni iseseisvuse lõpuni suvel 1940. Käsitletavat teemat on rühmitatud järgnevalt: "Nõukogude Liidu taotlus saada Baltikumi poliitiline eliit oma kontrolli alla", "Nõukogude Liidu ja Saksa-maa võitlus ülemvõimu pärast Baltikumis", "Balti *Entente* 'i sünd", "Balti riigid ja Idapakt", "Eesti, Läti ja Leedu Euroopa uuel julgeoleku-poliitika väljal 1930-ndate keskpaiku", "Sõjaväe roll Balti riikides", "Pürgimus erapooletuse poole Rahvasteliidu raames", "Eesti, Läti ja Leedu, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu kolmepoolsed läbirääkimised 1939", "Molotovi-Ribbentropi paktist Soome Talvesõjani", "Talvesõda võrdluses Balti riikide arenguga", "Okupatsioonikatastroof ja iseseisvuse lõpp" ning "Lõppjärelused".

Väitekirjal on mõningaid iseloomulikke jooni, mis on ühekorraga nii vooruseks kui ka puuduseks. Üks on teose mahukus. Teos sisaldab palju tähtsat ja uut informatsiooni. Teisest küljest on seda aga nõnda palju, et selgitav iva tahab detailirikkusesse ära uppuda. Tugev lühendamine oleks teinud sellest tõepoolest selgitava monograafia. Igal juhul oleks võinud välja kärpida mõne terve peatüki, nagu erapooletus Rahvasteliidu raames või Nõukogude Liidu kultuuripoliitika, samuti mõne eriti põhjaliku se-